ERNEST GELLNER'İN MARKSİZM, SİVİL TOPLUM, İSLAM KARŞILAŞTIRMALARI: SEKÜLER ÜMMET PROBLEMİ

Dr. Bahlul Aliyev
İstanbul Gelişim Üniversitesi
baliyev@gelisim.edu.tr

ÖZET

İslam, Medeniyet tarihinde özel bir yeri olan dindir. Tarihsel süreç içerisinde çoğu medeniyet sekülerleşmeyle beraber ciddi bir değişime uğradığından Sosyolojide yaygın olan, zamanla dinin insanların hayatında önemini belirgin derecede kaybedeceği tezi, sekülerliğin farklı yerlerde farklı şekillerde gerçekleştiği olgusuyla beraber İslam dünyasında istisnai durum arz etmesi açısından Sosyoloji disiplininde araştırma konusu olmakta devam etmektedir.

Bu çalışmamızda, ünlü İngiliz felsefeci ve sosyolog Ernest Andre Gellner'in yapısal İslam analizi kapsamında İslam ve Marksizm, İslam ve Sivil Toplum karşılaştırmaları ele aldık. Gellner'in, İslam dünyasının kendine özgü yapısıyla, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle, istisnai bir şekilde, bütün farklı toplumsal gelişmelere karşı dirençli olduğu tezinden hareketle İslam'ın özellikle Marksizm ve Sivil toplum karşısındaki tepkilerini yorumlamayı hedefleyen fikirlerini inceledik.

Ernest Gellner, her ne kadar milliyetçilik üzerine araştırmalarıyla tanınsa da, çalışmalarının önemli bir kısmını Müslüman toplumlar üzerine yapmış, geliştirdiği yapısal İslam modeliyle İslam Sosyolojisi, İslam Antropolojisi ve İslam felsefesinde bu konuya önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle Sovyetler Birliği'ne dahil olan Müslüman toplumlar üzerine çalışmaları coğrafyamız açısından önemli olup günümüzde de konu oluşturmaktadır.

Çalışmada Ernest Gellner'in İslam'ı yapısal olarak skriptüralist Yüksek İslam'a ve sözlü, geleneksel Halk İslam'ına ayırdığı İslam modeli üzerinden yaklaşımı uygun bulduk. Konuyu incelerken, soyut bir dil kullanan Gellner'in kendi eserlerini temel almakla birlikte, konuyla ilgili farklı bilim adamlarının yorum ve eleştirilerinden de faydalandık.

Anahtar Kelimeler: *seküler ümmet, Marksizm ve İslam, sivil toplum, normalite*

Giriş

İslam Sosyolojisine en önemli katkılardan birini yapmış Gellner, David Hume, İbn Haldun, Marshall Hodgson ve başkalarına dayanarak, tüm geçmiş ve halen mevcut olan Müslüman toplumlara genel bir yorum hedeflemiştir. *Muslim Society* ve diğer yazılarında Gellner, Müslüman toplumlarının sosyolojik analize yatkın olan değişmeyen özelliklerini tanımlar. İbn Haldun'un analizlerine dayanarak şehir ve kabile dini formları arasında bir diyalekt sunar.

İslami toplumlar hakkında Gellner'in düşüncelerini anlamak için en iyi yol, onları iki kısma ayırmaktır; geleneksel hayatı tasvir etmesi ve onların modernizasyonu ve sanayileştirilmesi zamanı ortaya çıkan değişikliklere bakışı (Shankland 2003, 121).

Gellner'in entelektüel çabalarının bir kısmını Modernleşmeye İslami buluş potansiyelinin niçin hiçbir zaman yerine getirilmemesini açıklama teşkil eder. Açıklamaların bir kısmı Avrupa istisnasının faktörleri mucizevi şekilde birleştirdiğine Gellner'in inanması gerçeğinden ileri gelir. Daha önemlisi, Gellner 'en büyük İslam sosyoloğu' diye nitelendirdiği İbn Haldun'un önerdiği Modernleşme öncesi İslam cemiyetini en harika model olarak görür (Gellner 2000, 16). İbn Haldun'un sade modeli birbiriyle kesişmeyen iki güce dayanır. Onlardan biri genellikle Yüksek İslami yazı kültürüne dayanan şehirlerde kurulan siyasi merkezileşmiş devletler, diğeri genellikle *kutsal abitler* (yaşayan azizler), dini-batıl semboller, karmaşık ritüeller tarafından yürütülen, İslam'ın halk versiyonuna hitab eden kanunsuz ve devletsiz kabileler (Dannreuther ve Kennedy 2007, 352).

Şüphesizdir ki, Maksizm Dünya tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır. Marksizm dünya dinleri düzeyine çıkarılmış ve Dünya'nın süper güçleri dahil birçok ülkelerinde devlet ideolojisi olarak kabul edilmiş ilk laik sistem olmuştur. Günümüzde bu ülkelerin sayı azalsa da, doktrinin derinliğindeki samimiyet kaybedilse de Marksizm uzun zaman liberalizmin alternatifi olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple sosyolojide önemini kaybetmemiş ve laik sistemlerin ilerleyişinde dini toplumlara karşı tutumunu inceleme açısından ipuçları verme niteliğinde değerlendirilmektedir.

İslam ve Marksizm Arasındaki Çelişkiler

Gellner, Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği'nin Marksist Dünyasıyla İslam'ın iki temel açıdan birbirinin ayna görüntüleri olduğunu savunuyor. Gellner'e göre Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde Marksist inanç çöktükten sonra güçlü ve merkezi devletlerde insanlar çoğulcu sivil toplumun

geri dönüşüne özlem duymaya başladılar. Ama İslam dünyasında inanç kaybı olmamış, sivil toplum İslam toplumlarında aşınmış olmasına rağmen, geri dönüş için çok az çağrı olmuştur.

İlk önce Avrupa'nın doğu sınırlarındaki Marksist toplumlara ve Sovyetler Birliği toplumlarına bakıldığında, Gellner'in dikkatini iki şey çekmiştir. Birincisi, inancın tam bir çöküşü olmuştur. Marksist dünya ideokrasiydi; püriten politik sistemi belirli bir görüşe, bu görüşü uygulamaya koymaya, bu uygulamayı çoğu zaman büyük bir acımasızlıkla yapmaya tahsis edilmişti. İşte o inanç, bugün tamamen kaybolmuştur.

Bu çöküş benzersiz bir durumdur, çünkü o, dünya tarihinde ilk seküler ideokrasiydi. Toplum, hakikatin tekelini iddia eden inanç sistemi üzerine inşa edilmişti, fakat birincide o, tamamen dünyevi unsurlardan oluşturulmuştu. Başka bir dünya için hiç bir çekicilik yoktu. Marksizm ve diğer dinler arasında benzerlikler olmasına rağmen, dogmatik ve entelektüel düzeyde Marksizm'in övünç kaynağı onun sosyal hayattan *doğaüstünü* çıkarmış olmasıydı. Bu ideoloji bilimsel olmayı talep etmekte ve bilimi kesinlikle seküler tarzda yorumlamaktaydı (Gellner 1991, 1).

Burada kıyaslanamayacak tam bir inanç çöküşü konusunda düşünülebilir. İnanç sistemlerinin genellikle, ilginç bir dayanıklılığı vardır: insanların onlarla derin duygusal ve kişisel bağlılığı olmakta ve onlardan kolayca vazgeçememektedirler. Fakat Marksist düşüncenin inanç sistemi terkedildi ve bu, bir kaç yıl için geçerli oldu. Bazen Doğu Avrupa'da Marksist birisini bulmak neredeyse imkansız olmakla birlikte bugün de Sovyetler Birliği'nde böyle birisini bulmak hemen hemen mümkün değildir - tamamen imkansız da değil, çünkü milyonlarca insanın arasında rastlanabilir, fakat temelde bu inanç etkinliğini yitirmiştir.

Burada Gellner'i ilgilendiren ikinci fenomen, bu inanç çöküşüne bağlı olarak Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde sivil toplum için tutkulu bir özlemin ortaya çıkışı ve toplumda son derece önem arz eden şey olarak devletin kendisinin değil, devlet için dengeleyici güçler rolünü oynayan karmaşık kurum ve dernekleri yeniden kurma eğiliminin yeniden canlanması olgusudur. 1990'lı yıllarda sivil toplum kavramının Doğu Avrupa'da olağanüstü bir canlanması yaşandı. Bu, sivil toplum özleminin ve bugün Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nin esas özelliğini oluşturan inanç çöküşünün bir kombinasyonudur.

İslam dünyasında durum yaklaşık olarak bunun aynadaki görüntüsüdür. "Modern endüstriyel ve bilimsel toplum dini inançları aşındırmaktadır" şeklinde ifade edilen teori sosyologlar tarafından geniş bir şekilde savunulmakla beraber, Gellner'e göre doğrudur. Ancak, yüzde yüz doğru olmamakla

beraber, durumdan duruma detay ve nüansları değişmektedir, fakat aslında bütün toplumlarda, farklı derece ve sekilllerde dinin politik ve psikolojik etkisi azalmıştır. İslam dünyası çok şaşırtıcıdır ve bu konuda tam bir istisna arz eder (Gellner 1991, 2).

Marksizmin büyük paradoksu aydınlanmış bir plana uygun olarak yeniden düzenlenemeyen toplumun içinde doğmuş olması ve bazı gerçeklere, miras kalmış toplumsal örgütlenmelerin kısıtlanmasına üretken bir taban için izin vermeli olmasıdır (Gellner 1993, 36).

Gellner'in düşüncesine göre, İslam dünyasında sekülerleşme olmamıştır denilse daha adil olur; bugün inananların İslam'ı yaşaması, yüz sene öncesine nazaran daha güçlü, hatta bazı açılardan daha çok sağlamdır. Bu veya diğer bir şekilde İslam sekülerizme karşı dirençlidir ve onun bütün politik rejimlerin idaresi altında hakikatinin değişmeden kalması dikkat çekicidir. İslam'ı sosyalist terminoloji ve idealarla kaynaştırmaya çalışan sosyal radikal rejimlerin idaresinde de, elit tabakası İbn Haldun dünyasına ait olan ve egemen aşiretten gelen geleneksel rejimlerin yönetiminde de aynı şekilde bu bir gerçektir.

İslam dünyasında sivil toplum özlemine gelince, o, Marksist toplumların durumundaki gibi güçlü değildir. Bu yönde çeşitli mücadeleler veren liberal insanlar olsa da, fakat, onun Doğu Avrupa ve Marksist dünyadaki gibi gücü bulunmamaktadır. Bu çarpıcı bir çelişkidir.

Brejnevizm ve Stalinizm'den Sonra Marksizm

Stalin döneminin dehşetleri - büyük, rasgele ve yaygın Terör - Marksist ideolojiyi sarsmadı. Bir şey olduğunda onu savunmaya geçtiler. O dönemde insanlar öyle korkmuşlardı ki, şüphelerini kendilerine bile açıkça söylemeye cesaret edemiyorlardı; bu veya başka bir şekilde dehşetler, büyük katliamlar muazzam bir tarihsel değişimin teyidi olarak görülüyordu. Beşeriyetin Marksist devrimci değişimi kan ayinini gerektiriyordu. Bunun daha uygun olduğu düşünülüyordu.

Stalin Terörünün ilginç tarafı, "Aparat'ta" onu kabul eden ve destekleyenlerin kesinlikle hepsini negatif yönde etkilemiş olması idi. Bu durum, Hitler'in Terörü açısından farklı oldu, örneğin, Hitler Terörü, Hitler'in gerçek düşmanlarına veya vazifeye tayin etmek için seçtiği kimselere zarar verdi, halbuki Hitler savaşı kaybetmeye başlayıncaya kadar, genellikle bu diktatörlüğün belli imtiyaz sahipleri rejimden cidden kar elde ediyorlardı. Onların rejime karşı sadakati, başka bir deyişle, kişisel çıkarları açısından anlaşıla bilirdi; bu, onların itibarına uygun değildi, fakat mantıklıydı.

Gellner için çok ilginçtir ki, başkalarına nispetle sistemin memurları ve onu destekleyenleri daha çok etkileyen Stalinist katliam, Sovyetler Birliği'nde inancı sarsamadı. Kruşçev döneminde ilk kez açıklamalar verildiğinde, teröre karşı tepki şöyle oldu: "Tamam, en iyinin saptırılması en kötü bir iştir ve ikinci kez, onu hatasız yapacağız." Fakat ikinci kez, hatasız yapamadılar; kabaca denilse, birbirilerine ateş etmeyi durdurup birbirilerine rüşvet yedirmeye başladılar. Gellner'e Brejnev döneminde, rastgele terörden çok rüşvet vardı (Gellner 1991, 3).

Sonuçta zamanla, Gorbaçov döneminde ikinci liberalleşme çağı geldi ve Marksist ideolojiyi sürdürmek mantıken çok zor oldu. Şimdiye kadar, temel fikir doğru olsa bile, "toplu fesada yalnızca Stalinizm sebep olmamıştı, onunkisi Brejnev'in çıkardığı bozgunculuk yanında çok daha hafif kalırdı" düşüncesini insanlar söylemeye mecbur ediliyorlardı. Aslında, Marksist ideolojinin bütün yükü sosyalizm ve komünizmin temel prensibinden çıkıp ayırt edici vasfa doğru yöneldi. Bundan böyle Sosyalizm bu şekildeydi, fakat onun tanımlanmamış ve ne Stalinizm'e ne de Brejnevizm'e benzeyen bir biçimi geçerliydi. Brejnevizm ve Stalinizm'in her ikisi de yanlışsa, hiç kimse geçerli sosyalist ideal olarak bırakılan kalıntıyı gerekli bir yere yerleştiremedi. Şüphesiz toplumlar, son derece farklıdırlar ve Gellner kesin olarak, özel mülkiyetten yoksun ekonomi merkezli toplumda yeterli derecede işlev yapabilen ve ne Brejnevizm, ne de Stalinizm'e benzeyen hiç bir yaşam tarzının makul olmadığını iddia etmemiştir. Ancak, zamanla umut, kendisini sosyalizmin ana fikrinden koparıp onun bazı alttürlerine bağlanıyor. Her halükarda, şimdiye kadar ne tanımlanmış ne de örneği gösterilmediğine göre, ona inanmak gerçekten daha da zor oluyor. Gellner bunun, entellektüel düzeyde, Marksist dünyada inanç kaybı açıklamasının bir kısmı olduğuna inanıyor (Gellner 1991, 3).

Normalitenin olmayışı

Gellner'e göre Marksizm ve İslam arasında çelişki doğuran başka bir açıklama daha var. Püritenlik ve ideokratik mutlakiyetin yirminci yüzyıl modeli ile ilgili sıkıntı şöyledir; Marksizm için kutsal olan – kutsalı deneme için oldukça serbest bırakıyor - sırf bu dünyada bulunmamaktadır, gerçi birçok dinler peygamberliğin başarısız olduğu zamanlarda hayatta kalmıştır ve yalnızca inananların imanını kuvvetlendirmeye hizmet ediyor. Fakat bu kutsal, ekonomik alanda bulunmaktadır, ona göre de dini isteğin azaltıldığı dönemlerde normal, monoton aktivite için bir yer bırakılmamıştır. Kutsalı başka bir yere yerleştiren ve ekonomik alanı nötr bırakan dinlerde, azaltılmış istek dönemlerinde insan davranışı ekonomik alana doğru çekilebilir. Fakat

Marksizm döneminde yalnızca ekonomik alanda son derece aşağılayıcı fiyasko olmadı, hem de ondan ideolojik kaçış mümkün değildi (Gellner 1991,4).

Aslında zayıflatılmış inanç, Stalinizm dehşetlerinin anımsaması değil, düşük ekonomik performansın kaçınılmaz belirtisi ve doğru veya değil, Sovyetleri liberalize etmekle kendilerine ekonomik büyüme kazanacakları inancı idi. Başka bir deyişle, ikinci açıklama Marksist inancın herhangi bir gevşeklik olmamasına rağmen neden şaşırtıcı derecede çöktüğü konusundadır. Bu neden, inancın uyuşuk olduğu dönemlerde ruh ve pratik aktivitenin içine doğru çekilebildiği nötr, laik çevrenin bulunmaması olarak görülebilir. Eğer ekonomi kurtuluşun aracıysa, o zaman miskin ve etkisiz ekonomi inancı çürütmelidir (Gellner 1991, 4).

Modern Çağda İslam

Gellner'e göre İslam'ın nominal olarak tek bir din olmasına ve müslümanların, tek bir terminolojinin çatısı altında farklı dini modellerin daim varolduğunun söylenmesi ile sarsılabilmelerine rağmen, bu gerçekte varolan bir meseledir. İslam geleneksel olarak "Yüksek" ve "Halk" modellerine bölünmüştür: alimlerin kentsel bazlı, otoriter, üniteryen, nomokratik, püriten, skriptüralist İslam'ı yüksek model, dervişlerin ve murabutların kişiliğe bağımlı kültü, vecde dayalı, ayinsel, okur-yazarlığı şüpheli, püriten olmayan ve kırsal İslam'ı ise halk modelidir. Bir zamanlar, bunlar birbiriyle barışıktı; fakat zaman zaman *Vahabiler* veya Batı Afrika'da *Usman dan Fodio'nun cihadı* gibi İslami akımlar uyanış harekatı olacaktı. Ancak, bu harekatın çoğu kez geçici olarak kazanmasına rağmen, İslam'ın yüksek modelinin halk modeli üzerinde daha kalıcı zaferi için sosyal temel yoktu. Toplumun kırsal öğesinin yüksek İslam için hiç bir rolü bulunmamaktaydı. O, soyut ve üniter teoloji ile değil, ilahi alem ile ilişkiye geçebilen, dinin özü için yapılan kırsal ritüelleri yönetebilen aracılara sahip olmakla ilgilenmekteydi (Gellner 1991, 5).

Modern şartlar altında, buna karşın, koloniyel ve post-koloniyel devlet, kişiselleştirilmiş, ekstatik, ortodoksluğu şüpheli olan, halk dinine sosyal temel sağlamış kırsal öz yönetim birliklerini veya kabileleri yok etmek için yeterince güçlüydü; ve böylece o, iki İslam anlayışından birinin diğeri üzerinde kesin ve kalıcı zaferi için temel sağlamıştır. Gellner için bu, son 100 yılda İslam'da gerçekleşen büyük bir devrimdir ve Batı bunu, İran'da Ayetullah Humeyni ve fundamentalizmin gücü ile geniş bir şekilde daha yeni fark etti. Gellner'e göre 1979 İran İslam Devrimi ruhban sınıfı hakimiyete getirmek, Şeriatı ülke kanunu ilan etmekle aslında, devletle dinin tamamen ayrılmasıydı ve böylece, tarihin en keskin ironilerinden biriydi (Mir-Hosseini 2006, 637).

Özetle, Yüksek İslam'ın bilimsel, püriten, göreceli olarak sihirden bağımsız, ölçülü ve bireysel İslam gibi ifade olunan gerçek anlamda özgün geleneğinin varlığı, Batı'nın etkisiyle bozulmuş ve küçük düşürülmüş diğer az gelişmiş toplumları usandıran ikilemden kaçmak için İslam dünyasını etkinleştirmiştir. Sözünü ettiğimiz ikilem şu şekildedir: Batı'yı idealize etmek ve ona özenmek (aşağılayıcı tercih) ya da yerli halk geleneğini idealize etmek ve popülizmin bazı şekillerine düşkün olmak. Bir çok başka toplumlardan farklı olarak, İslam'ın buna ihtiyacı yoktur, çünkü onun yüksek modelinin uluslararası koşullarda bir itibarı var ve hala gerçekten yereldir. Sonuç olarak, modernite ve Batı'nın geçici egemenliğine yanıt olarak *özreform* süreci yerel inanç adına gerçekleşebildi (Gellner 1991, 6). Bu Gellner'in, sekülerleşme eğilimine karşı İslam'ın olağanüstü direnci konusunda esas yorumudur.

Bunun sonucunda, modern dönemde İslam'ın ahlaki ciddiyet ve coşkusu Yüksek İslam'a geçmiştir. Ekonomik alana daha çok veya daha az karışma konusunda İslam'ın Marksizm üzerinde avantajı var. Politik hayat yeni hanedanı temin etmek için var olan ve sermayenin bir sonraki istilacısı olan kırsal kabileler arasında daha az çatışma konusudur, fakat bugün Müslüman politikasında esas unsur olarak görülen kabile ruhu ve büyük koruma şebekeleri birleşimi, modern koşullarca tercih edilmiştir. Politik düzene yayılmış bu koruma şebekeleri, içinde egemenlik uğruna mücadele verdikleri resmi kurumlar için taahhütten daha çok iç sadakati korumaktadır; aynı zamanda daha geniş kitleler, inançla kimliklerini belirleme eğiliminde ve politik düzenin inanç uyumunu mümkün kılmasını, aslında onu kuvvetlendirmesini umutla beklemektedirler. Bunun ötesinde, kutsal politik alana girmemiş ve büyük ekonomik beklentiler uyandırılmamıştır. Buna göre de Gellner, Batı'nın ilgisiz ve sansürlenmiş dininden tamamen farklı çok samimi ve kararlı inancın alaycı koruma şebekesi siyasetiyle ilginç birleşimi gibi modern şartlar altında İbn Haldun dünyasının ebedileştirildiğini iddia etmiş ve bunu temel taslak gibi görmüştür (Gellner 1991, 6).

Sonuç olarak, Gellner Müslüman örneğinde sivil toplum için biraz özlem, inanç için ise büyük bir kararlılık görüldüğü, Marksist dünyadaysa bunun aksi bulunduğu kanaatine varıyor. "Bu özlem zafer kazanacak mı veya onun başarısı için gerekli ekonomik önkoşulların yokluğu ile engellenecek mi?" "Müslümanın inancı sınırlanacak mı veya aksine, acımasız himayeci ve de bazen maceracı politika onu serbest bırakacak mı?" gibi soruların cevabını gelecek gelişmelere bağlıyor.

Seküler Ümmet – Marksizm

Bu noktada Gellner'in *Conditions of Liberty*'de bahsettiği üçüncü sosyal sisteme döneceğiz. Onun Marksizm incelemeleri kısmen de olsa *Modern*

Ümmet konusuyla ilgilidir. Çünkü o, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü *Seküler Ümmet* yapmaya başarısız girişim gibi niteliyor. Bu Gellner'in antropoloji, felsefe ve sosyoloji alanlarında çalışmalarını etkileyici bir şekilde sentez etmesi bakımından onun modelleri arasında en çekici olanıdır.

Ümmetin seküler ve kutsal olsun, her iki versiyonu birer ideokrasidir: kural meşrutiyeti sosyal ve siyasal örgütlenmeni her düzeyde bilgilendiren tekil bir gerçekten türemektedir. Marksizm'de, "siyasi, ideolojik ve ekonomik hiyerarşinin tamamen kaynaşması" akla dayalı inanç adına yapılmaya çalışıldı. Bu kısmi inancın diyalektik ve tarihsel materyalizme dayanması gerçeği fikirler pazarında onun tekelini zayıflatmadı. Marksizm dünya dini ve devlet ideolojisi olmaya iddialı ilk açık seküler inanç sistemi, kendisi tarafından belirlenmiş, kurtuluş düşüncesini üstlenmiş ikili bir işlev oldu. Marksist soterioloji[1], Marksizm'deki her şey gibi sınıflar üzerinde kurulmuştur: işçi, proletarya güvende olmadan güvende değil. Marx ve Lenin'in sözleri kriz zamanlarında teselli gibi sesleniyordu. Komünist Ütopyanın soyut vizyonu biraz çekiciliği varken ve kolektif eylemleri alevlendirebilir iken, doğum, ölüm ve varoluşun sırları üzerine hiçbir ışık tutamıyor. Bu nedenle Marksizm yaşam döngüsü ritüelleri devlet ideolojisine bağlamada kısmen başarısız oldu (Mabry 1998, 75).

Marksizm'in Seküler Ümmetine gerçekten inanan biri kutsalla birleşmek için dünyadan yüz çevirmeye gerek duymaz, çünkü her şey kutsaldır. Gellner'e göre bu Marksist toplumların kendi kendini mahvetmesini her şeyden daha çok hızlandıran iki temel hatadan ilkidir. Sosyal hayatın tüm yönlerini kutsallaştırmak dünyevi insanı kaçınılmalı bir deliye soktu ve şevkini azalttı (Gellner 1994, 40). Diğer taraftan Müslüman Ümmet, bu boğucu durumdan kurtulmayı yönetiyordu, çünkü İslam'da ekonomik faaliyet nötrdür. Bu biraz karışıktır: marketten eve gelirken abdest alınmayabilir, ama faizin yasaklanması ve zorunlu ondalık zekat vergisi gibi Müslümanların göz önünde bulundurması gereken çok sayıda mali işlemler vardır. En azından, İslam'da ekonomik alanın kendisinin kutsal olmadığı iyi algılanmıştır (Mabry 1998, 76).

Marksist toplumların çöküşü aynı zamanda ahlaki bir düzenin de çöküşüydü. Bu, toplu kurtuluş doktrinin üzerine kurulu ve aşkından çok doğala ve sosyolojik deyimlere eklemlenmiş ilk laik ümmet, ya da dinsel

[1] Soterioloji ve ya kurtuluş doktrini dinsel öğretilerin esasen temelini oluşturan bir konudur; içinde yaşanılan maddi hayatta insanı saadet ve mutluluğa, hidayet ve kurtuluşa ilatecek formüller, zorunlu olarak insanın saadet ve mutluluğunun karşısında olan sapkınlık ve dalaletin de insan hayatında sız konusu olduğunu kabul etmeyi gerektirir.(Bk: Şinasi Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", İzmir, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 9, (1997), s. 121)

cemaatti. Yine de ahlaki bir düzendi: arkaplandaki inanç her şeyi açıklıyordu ve herşeye yer veriyordu. İnanç kadar ahlakı da kapsıyordu. Devleti onaylarken, kendisi de devlet tarafından onaylanıyordu. Kendi ruhban sınıfına sahipti; bu sınıf kötüyü açıklayarak gerekli kötüye dönüştürüyordu ve en sonunda kötünün üstesinden gelineceğini garantiliyordu (Gellner 2012, 221).

Marksizm'in ister *seküler Ümmet* olsun, ister *kutsal Ümmet* olsun, ikinci ve daha büyük kritik hatası ideokrasinin inovasyonla disfonksiyonel ilişkisidir. Gellner'e göre tüm sosyal düzenler, bilimsel bilgiyi kendi teknolojilerinin çıkarları için kullanmalıdırlar. Deneycilik gölgelenebilir ve esnek olmayan bir ideolojiye hizmet ettirilebilir.

Sivil Toplum ve İslam

Özgürleşmeye koşulurken ortaya çıkan, merkezdeki yeni fikir ve ideal 'Sivil Toplum'dur. Bu programın pratikte birkaç bileşkesi vardır. Bunlardan biri ideokrasinin, laik Mesihliğin, zorlayıcı Hakikatle temellenmiş toplumun sona ermesidir. Bu Marksizm'in Aydınlanmadan aldığı mirastır: özgür toplumun temeli hakikat olacaktı. Bu kez doğanın ötesinden değil, doğa tarafından açığa vurulacaktı. Hakikat problemi diferansiyel problemdir. Hakikat teorisinden Gellner'in beklediği, olay yaratan belirli bir metodun tanımlanması, aynı belirli sistemi ayrımcılığını özellikle vurgulayan tanımlamadır. Bunu elde ettiğimizde *doğrunun* ne olduğu hakkında bir fikrimiz oluşuyor (Gellner 1991/2, 145).

Gellner'e göre aslında sivil toplumun temeli, ideolojik tekelin reddi, nesnelerin doğasıyla ilgili konularda şüphe, ironi ve her türlü ıslah gibi derin konularda uzlaşmanın kabulüdür. İnsanlar toplumsal düzenlemelerde öncül olarak kullanmasalar bile temel inançlara sahip olabilirler. Ama mecliste ve pazarda bir araya geldiklerinde bunlar geride tutulmalıdır. Tabii ki boşlukta hareket edilmez ve tüm kolektif hareketlerin arkasında belirli varsayımlar vardır, ama bunlar şimdi oldukça tutarsız, sistematik olmayan, uzlaşılmış ve dengesizdirler. Öyleyse boş inanç üzerine kurulmuş olan kadim rejim, doğru inançla yer değiştirmemiş, hatta bunu akla yatkın bir tarihsel sosyoloji ile pekiştirmemiştir. Daha çok şüphe ve özelin kamu kanısından ayrılması bunun yerine geçmiştir. Çift taraflı düşünme liberaller ve liberal toplumu yönetenler için de gereklidir. İnançtan yoksun olunması mümkün değil; bunu ne zaman ve nasıl erteleyeceklerini bilmeliler ve karşıt inançta olanlarla işbirliği yapmalıdırlar. Bu ihtiyacın kabulü insan toplumumuzun haritasını değiştiren yollardan biridir(Gellner 2012, 220).

Sivil toplumun gelişi, antik toplumlarda değil, modern toplumda liberal, liberal olmayan, ilgili ve çoğul anlamda ritüelleştirilmiş iki şeyi önceden

varsaydı: rakip yarışmacılar arasında politik çıkmaz ve küçük entüziyast azınlıklar arasında özelleştirilmiş Ümmet (Gellner 1995, 38).

İslam'da skriptüralist, püriten, evrensel, bireyci biçim merkezde kaldı. Her zaman siyasal güçten destek almasa da normatif hakimiyetle özdeşleşmiştir. Ritüelci, uzlaşma bağımlısı, haz arayan, hiyerarşik biçimler kısımlara ayrılmıştır. Böylece, merkezde Ümmet, çevrede cemaat ve daha küçük sosyal hiyerarşi düzeyleri oluyor. Peryodik olarak, çatışma ikisi arasında çıkar: merkezde entüziyastlar bir zaman kenardaki hurafelere üstün gelir ama, sosyal faktörler neticede dengeyi koruyorlar ve döngü kendini yeniliyor (Gellner 1995, 38-39).

Burada döngünün kendini yenilemesi ebedi devam ediyorsa İslam hiç bir zaman geleneksel dünyanın dışına çıkamaz anlamı çıkabilir. Bu İslam'ın İbn Haldun tarafından analiz edilen döngüsel, ilerici olmayan dinamiğidir. Modern Dünyaya gelince, yerli dinamiklerin üretiminden daha çok dış güçlerin empoze ettiği yeni güç dengesi kentli merkezi taşralı birlikler karşısında güçlendirmekle merkezi inancın etkili olmasını sağlıyor ve biz başarılı bir Ümmetle karşılaşmış oluyoruz. Bu İslam'ın sekülerizme dayanıklı doğasının açıklamasıdır (Gellner 1995, 39).

Ortak kültür ve kültürel imgelere bağlı geniş anonim topluluklarla tutkulu bir özdeşleşme olan modern milliyetçilik, kendi birimlerini önceden var olan çeşitli türde farklılıklardan yaratır. Bunların arasında dini olanlar önemlidir. Bu bağlamda İslam'ın dünya dinleri arasında farklı bir yeri vardır. En azından şimdiye kadar laikliğe karşı tek başına direndiği söylenebilir. Marksistler inançlarını kaybedip kuvvetle sivil toplum isterken, Müslümanlar inançlarını korudular, hatta güçlendirdiler. Ama bunu yaparken *klientalist* sivil siyasete fazla kapalı durmadılar. Sivil toplumu tamamen yitirmiş gibi görünmüyorlardı. Sovyetler Birliği ruhunu teslim etmeden önceki yarı-demokratik gün batımında Müslüman oyların patron-simsarlar tarafından yönlendirildiği geçerli bir espriydi (Gellner 2012, 226).

Sivil toplumla ilgili göz önünde bulundurulmalı olan üç durum mevcuttur: başarılı Müslüman Ümmet, başarısız olan, ama sivil toplumu doğuran Hıristiyan Ümmet ve Seküler Ümmet. Üçüncüsü her yerde bulunan, şekilsel olarak materyalist, sosyo-tarihsel din gibi önümüze çıkar. Ama simgesel olarak bir Ümmet gibi başarısızlığa uğramış olsa da sivil toplum üretmek için tüm kapasitesini henüz gösterememiştir (Gellner 1995, 39).

Sivil toplum anlayışını analiz ederken Gellner, her zaman onu meşhur alternatiflerle karşılaştırıyor. Bunun önemi, bir karşıt görüşle sınırlanmayarak birçok önemli zıt fikirler karşılaştırılmış oluyor.

Böylece liberal sivil toplum sadece ister kasvetli bir şekilde başarısızlığa uğramış Marksist Ümmete, isterse de ciddi, talepkar ve beklenmedik şekilde

başarılı olmuş İslam Ümmetine karşı koymakla kalmıyor, aynı zamanda Durkheim'ci ritüele dayalı ve müşterek, soteriolojik doktrinlerden uzak topluma da karşı koymaktadır. Gellner sivil toplum için modüler insanın şart olduğunu öne sürüyor (Gellner 1995, 32).

Gellner'e göre Müslüman köktenciliğinin altında yatan anonim bir ümmetle kendini özdeşleştirme mekanizması, modern milliyetçiliğin altında yatan mekanizmaya benzer: yerel bir toplumsal yapı içerisindeki yerlerini terk eden ya da kaybeden insanlar, ortak Yüksek Kültür'le tanımlanan bir toplulukla özdeşleşmenin çekimine kapılırlar. Yeni bir merkezi siyasa ve ekonomiye sokulan Müslümanlar, artık var olmayan topluluklara hizmet veren eski yerel kutsal mekanı bırakırlar. İnançlarının kutsal kitaba dayanan yorumuna sarılarak hem kıyıda kalmışlıktan kurtuluşu, hem de dindaşlarına bağlılığı ve dışardakilere karşılaştıklarını onaylarlar. İnançlarında aynı zamanda bir tür önceden hazırlanmış Anayasal Hukuk bulurlar. Bunun yönetenler üzerinde hakimiyeti vardır ve onları mafya tarzı siyasetten alıkoymasa da, en azından kanunu yerine getirmeye zorlar.

Devlet kurma süreci hiçbir zaman böyle karmaşık ve böyle zor şartlar altında yaşanmamıştı. Marksizm sivil toplumun bir tür ahlaki sahtekarlık olduğunu öğretmişti. Ama 70 yıllık laik Mesihlik bu sahtekarlığa karşı tutkulu bir açlık yarattı. Marksizm liberal devleti burjuvazinin yürütme komitesi gibi görmüştü: şimdi ise bir komite hizmet edebileceği bir burjuvazi yaratmaya çabalıyor ve bunun belirgin bir biçimde lümpen bir burjuvazi olmadığını umuyor. Bu çabaları sadece korku içinde izleyip iyilik dileklerimizi sunabiliriz espriydi (Gellner 2012, 227). Bununla Gellner, dogmatik kötümserliğin haksızlık olduğu kanaatine geliyor.

Sivil Toplum, Marksizm ve İslam

Marksist ve İslami sistemlerin her ikisinde, tamamen farklı şekillerde olsa da sivil toplum püskürtülmüş ya da parçalanmıştır. Marksizm döneminde sonuç olarak, "tüm kurtuluş ve başarıya bu dünyada ulaşılabilir ve bu, üretim aracına diferansiyel erişimle belirlenmiş sınıfların ortadan kaldırılması ile yapılabilir" püriten doktrini ile sivil toplum püskürtüldü. Çünkü sınıfları bir tek mülk belirliyordu, sınıfsız toplum mülksüz bir toplum olacaktı: sınıflar yok, çatışma yok. Aslında, bünyesinde bir çeşit yönetimi barındırmak zorunda olan karmaşık endüstriyel toplumda, bu, tek bir hiyerarşi veya nomenklatura içerisinde verimli, politik ve ideolojik makinelerin tamamen birleşmesi anlamına gelmektedir, sivil toplumu mahveden de işte budur. Sonuçta, plüralizm her bir ekonomik, politik ve sosyal temelden yoksun bırakılmıştır (Gellner 1191, 4).

Marksizm'de temel fikir basittir; Akıl ve Doğa'nın kurallarına emir veya bir düzenlemenin dayatılması boşunadır. Öncelikle üzerinde çalışılan malzeme, yani insan topluluğunun doğası bilinmelidir. Değişimin kuralları anlaşılmalıdır. Marksizm böyle bir anlayışa sahip olduğunu iddia etti. Bu arada ticarileşme son derece eşitliksiz ve atomize topluma neden oldu. Marksist eleştiri aynı zamanda tarihin insanların birlikteliklerinden bir önceki durum olarak getirdiği bu son toplum tipinin aşikar ahlaki bozukluğuna çare bulmayı ve kurtuluşun perdesini kaldırmayı vadettiği espriydi (Gellner 2012, 218).

İslam aleminde, sivil toplumun atomizasyonu teorisi Gellner'in "büyük kuramcı", "gelmiş geçmiş en büyük sosyolog" diye nitelediği, 14. Yüzyılda yaşamış Arap tarihçisi İbn Haldun'a aittir. Geleneksel İslam'la ilgili onun esas modelinde toplum iki kısma bölünmüştür. Bir tarafta şehirler - ekonomik olarak yaratıcı ve üretken, fakat uzmanlaşma, işbölümü ve şehir halkının onları politik açıdan zayıflatmaya çalışmaları nedeniyle korunma bağımlılığından dolayı sosyal açıdan ezilmiş - diğer tarafta, devletin güçsüz olduğu dağ ve sahra sınırları. İbn Haldun'a göre şehir hayatı sürekli ihtiyaçtır, ama kırsal kabilecilik sadece devlet oluşumunun kaynağıdır, devlet kabilenin her daim mevcut olan kente hediyesidir (Khazanov 1994).

Burada, anarşik koşullarda, insanlar kendi güvenliğine göz kulak olmalıdırlar ve bunu, gerçek veya hayali anlamda akraba yakınlığı şeklinde düşünülen kabile olarak bilinen yerli, karşılıklı koruma öz yönetimsel birliklere beraberce katılarak yapmaktadırlar (Gellner 1191, 4-5).

Böylece toplumda iki öğe bulunmaktadır; biri, politik ve askeri güce sahip kabileler, diğeri de üretkenlik açısından oldukça önemli, fakat siyasal olarak zayıflamış kentsel toplumdur. İbn Haldun'a göre, bu sadece nesnelerin doğasında mevcut olan insanlık durumuydu. Onun idrak edebildiği sivil toplum veya ona en yakın olan şey, dolayısıyla iki öğenin birleşimi ile mümkün idi: birincisi yöneticileri destekleyen kabile üyeleri, ikincisi üretim ve uygarlığı sağlayan şehir. Hiç birisi diğerinin görevini yapamaz ve onun işlerine karışamazdı. Daha sonra, bu teoriyi kendi resmi politik doktrini olan meşhur "eşitlik çemberi" çerçevesinde biçimlendirmek için Osmanlı İmparatorluğu geldi.

İbn Haldun'un bu "eşitlik çemberi", Gellner'in fikrine göre çok kabaca olsa da, geleneksel Müslüman toplumunun tam taslağıdır. Fakat bugün yüzleştiğimiz İslam alemi artık geleneksel değil ve bu toplum, endüstriyelleşme ve Batı'nın etkisiyle derinlemesine değişmiştir (Gellner 1991, 4-5).

Sonuç

Gellner'e göre İslam modernleşme ve sekülerleşme güçleri karşısında direnen, ödün vermeden varlığını koruyan tek sistemdir. Diğer medeniyet ve uygarlıklar çeşitli şekilde sekülerleştiği halde, İslam dünyasında bunu söylemek yanlış olacaktır. İslam dün olduğu gibi bugün de güçlü sistem olarak tamdır. Gellner bunu İslam'ın iç dinamiklerine bağlamıştır; ortodoks Yüksek İslam modernleşme güçlerini kendi içinde çözerek kendisi de onun taleplerine uyarak bir takım şekil değişikliğine gidilmiştir. Burada sanayileşmenin rolü daha çok olmuştur. Tek değişiklik Halk İslam'ının Yüksek İslam'ın egemenliği altına geçmesi olmuştur. Modernizmin gelmesiyle asayiş koruma fonksiyonu devletin eline geçmiş ve İslam'ın Halk versiyonu toplumsal temelinin büyük hissesinden mahrum bırakılmıştır.

Gellner'in özgün literatürü olduğu gibi, çoğu zaman İslam'a özgü terimleri genel bazı düşüncelerinin özeti olarak ifade etmiştir. Özellikle "Ümmet" kavramını genelleştirerek bazı fikirlerinin açıklaması için kullanmıştır. Hem Marksizm hem Sivil Toplum hakkında düşüncelerinde bu literatür değişikliği görülmektedir. Ayrıca, Hıristiyan terimlerini de İslami açıklamalarında kullanmıştır.

KAYNAKLAR

Gellner Ernest. (1991 (2)). *Spectacles and Predicaments; Essays in Social Theory*, Cambridge; Cambridge University Press.

Gellner Ernest. (1993). "Mind Games", *The New Republic*, Washington, 22 Kasım, (s. 35-39).

Gellner Ernest. (1994). *Conditions Of Liberty*, London; Penguin.

Gellner Ernest. (1995). "The Importance of being Modular", *Civil Society. Theory, History, Comparison*; (ed. John Hall), Cambridge, Polity Press.

Gellner Ernest. (2000). *Muslim Society*, sekizinci baskı, Cambridge; Cambridge University Press.

Gellner Ernest. (2012). *Milliyetçiliğe Bakmak,* 4. baskı, çev. Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarık, İstanbul, İletişim yay.

Gellner Ernest (Ocak 1991), "Islam and Marxism: Some Comparisons", *International Affairs*, C. 67, Sy. 1, (s. 1-6).

Gündüz Şinasi. (1997). "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", İzmir, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sy. 9, (s. 121-166).

Khazanov Anatoly. (1994). *Nomads and the Outside World*, İngilizce'ye çeviren Julia Crookenden, 2. Baskı, Madison, The University of Wisconsin Press, (ilk baskı 1984).

Mabry James Tristan. (Ocak 1998). "Modernisation, nationalism and Islam: an examination of Ernest Gellner's writings on Muslim society with reference to Indonesia and Malaysia" *Ethnic and Racial Studies*, C. 21, Sy. 1, (s. 64-88).

Mir-Hosseini Ziba. (Yaz 2006). "Between Islamic Law and Feminisim", *Critical Inquiry,* Chicago, The University of Chicago Press, C. 32, Sy 4. (s. 629-645).

Shankland David. (2003). "Gellner and Islam", *Social Evolution & History*, C. 2, Sy.2, (s. 118-142).

Dannreuther, Roland and Kennedy James. (2007). "The International Relations Of The "Transition": Ernest Gellner's Social Philosophy and Political Sociology", *International Political Sociology*, C.1, Sy.4, (339-357).

f.f.d. Bəhlul Əliyev

ERNEST GELLNERİN MARKSİZM, VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ VƏ İSLAM MÜQAYİSƏLƏRİ: SEKULYAR ÜMMƏT PROBLEMİ

XÜLASƏ

İslam sivilizasiya tarixində xüsusi yeri olan dindir. Tarixi proses içərisində bir çox mədəniyyət sekulyarlaşmayla əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldığından sosiologiyada geniş yayılmış dinin müəyyən müddətdən sonra insanların həyatında yerini xeyli itirəcəyi haqqındakı tezis sekulyarizmin müxtəlif yerlərdə müxtəlif təzahürü faktı ilə birlikdə İslam dünyasında istisna təşkil etməsi etibarilə sosiologiyanın tədqiqat predmeti olmağa davam edir.

Bu məqalədə məşhur Britaniyalı fəlsəfəçi və sosioloq Ernest Andre Gellnerin struktural İslam analizinə əsaslanaraq İslam və marksizm, İslam və vətəndaş cəmiyyəti müqayisələrini araşdırmağa çalışdıq. Gellnerin İslam dünyasının özünəməxsus strukturu, daxili və xarici dinamikanın da təsiri ilə müstəsna şəkildə hər cür fərqli ictimai hadisəyə qarşı rezistant olduğu tezisindən yola çıxaraq, İslamın ələlxüsus Marksizm və Vətəndaş cəmiyyəti qarşısındakı reaksiyalarını şərh edən fikirlərini

Ernest Gellner hər nə qədər millətçilik haqqında tədqiqatlarıyla tanınmış olsa da, müsəlman cəmiyyətləri haqqında da əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmış, ortaya qoyduğu struktural İslam modeli ilə İslam sosiologiyası, İslam antropologiyası və İslam fəlsəfəsi sahələrində bu mövzuya töhfə vermişdir. Ələlxüsus, Sovet İttifaqına daxil olan müsəlman cəmiyyətlər haqqındakı işləri bizim coğrafi məkan üçün əhəmiyyətli sayılmaqla birlikdə bu gün də müzakirə olunmaqdadır.

Açar sözlər: *sekulyar ümmət, marksizm, İslam, vətəndaş cəmiyyəti, normlar külliyatı*

д.ф.ф. Бахлул Алиев

СРАВНЕНИЕ ЭРНЕСТОМ ГЕЛЛНЕРОМ МАРКСИЗМА, ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ИСЛАМА: ПРОБЛЕМА СЕКУЛЯРНОЙ УММЫ

РЕЗЮМЕ

Ислам - это религия, занимающая особое место в истории цивилизации. Поскольку большинство цивилизаций претерпели серьезные изменения с секуляризацией в историческом процессе, распространенный в социологии тезис о том, что религия потеряет свое значение в жизни людей, продолжает оставаться предметом исследований в социологии вместе с тем фактом, что секуляризм проявляется по-разному в разных местах, с точки зрения исключительности исламского мира.

В этом исследовании мы обсудили сравнения ислама и марксизма, ислама и гражданского общества в рамках структурного анализа ислама, проведенного известным британским философом и социологом Эрнестом Андре Геллнером. Основываясь на тезисе Геллнера о том, что Исламский мир исключительно устойчив ко всем различным социальным изменениям, с его уникальной структурой, внутренней и внешней динамикой, мы изучили идеи Геллнера, которые направлены на интерпретацию реакции ислама на марксизм и гражданское общество в частности.

Хотя Эрнест Геллнер известен своими исследованиями национализма, он провел важные исследования и по мусульманским обществам, и внес важный вклад в эту тему в исламской социологии, исламской антропологии и исламской философии с помощью разработанной им

структурной модели ислама. Его работа о мусульманских обществах, особенно о тех, которые входят в состав Советского Союза, важна для нашей географии и остается предметом обсуждений и сегодня.

Ключевые слова: *секулярная умма, марксизм, ислам, гражданское общество, нормальность*

Assist. Prof. Bahlul Aliyev

ERNEST GELLNER'S COMPARISONS OF MARXISM, CIVIL SOCIETY AND ISLAM: THE PROBLEM OF SECULAR UMMAH

ABSTRACT

Islam is a religion that has a special place in the history of civilization. Since most civilizations have undergone a serious change with secularization in the historical process, thesis that religion will lose its importance in people's lives, which is common in sociology, continues to be the subject of research in this field due to secularism's place in the Islamic world, together with the fact that secularism takes place in different ways in different places.

In this study, we discussed the comparisons of Islam and Marxism, Islam and Civil Society within the scope of the structural Islam analysis of the famous British philosopher and sociologist Ernest Andre Gellner. Based on the thesis of Gellner that the Islamic world is exceptionally resistant to all different social developments, with its unique structure and the influence of internal and external dynamics, we examined his ideas of Islam aiming to interpret the reactions of Islam especially against Marxism and Civil society.

Although Ernest Gellner is known for his research on nationalism, he has done a significant part of his work on Muslim societies and made important contributions to this subject in Islamic Sociology, Islamic Anthropology and Islamic philosophy with the structural Islam model he developed. His work on Muslim societies, especially those included in the Soviet Union, is important for our geography and is still a subject today.

Keywords: *secular Ummah, Marxism, Islam, civil society, normality*

Çapa tövsiyə etdi: i.f.d., dos. A.N.Həbibov